עדנה לומסקי־פדר ותמר רפופורט (עורכות). נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג.
ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2010. 406 עמודים

דליה לירן־אלפר*

ספר מאמרים חדש זה תורם למדף הספרים הסוציולוגי זוויות חדשות ומעניינות הקושרות בין מושג הגוף למבט ולייצוג בזירה הייחודית של החברה בישראל כחברת הגירה. במרכזו שלושה מושגי מפתח בדיון הסוציולוגי: המבט (gaze) – על הכוח הפוליטי הגלום בו (פוקו, 1996); הגוף – התופס מקום של שחקן ראשי בחברה הפרפורמטיבית בת זמננו (Schechner, 1981); והייצוג – נראות סמלית והשמעת קול (Thompson, 2005).

לומסקי־פדר ורפופורט מציעות לראות בנראות מושג מפתח בחקר ההגירה. לתפיסתן, "הנראות מכוננת באזור החפיפה שבין המבט הצופה לסובייקט הנצפה, בין שמדובר בגוף קונקרטי במרחב הפיזי ובין שמדובר בייצוגו הסמלי של הגוף המהגר בזירות תרבותיות וחברתיות" (עמ' 8). לפיכך, וכפי שמוצג במאמרים שקובצו בספר זה, יש לבחון את מורכבותו של שדה הראייה; אין מדובר בתפיסה דיכוטומית המבחינה בין רואה לנראה, ולא במבט חד כיווני מבעל הכוח אל חסר הכוח. הנראות ואי הנראות הן פרקטיקות של הישרדות שמפעילים פרטים וקבוצות של מהגרים, שאותם הן מחלקות לקבוצות לא מסומנות, לקבוצות מחוקות ולקבוצות נפקדות. כמו כן, הן מציעות לדון גם בשקיפות של קבוצות הגמוניות. לדבריהן, במאמרים שקובצו בספר "המבט מותנה במיקום החברתי המרובה – אתניות, מגדר, מעמד, לאומיות, דת וכדומה – של בעל המבט כמו גם של מושא התבוננותו" (עמ' 16). אני מציעה להוסיף למורכבות המבט את קטגוריית המיקום המשתנה של הסובייקט ברצף הזמן, בתהליך השתלבותו בחברה הישראלית. כפי שמספרים תכופות מבוגרים מהגרים לשעבר שמיהרו לזרוק את הבגדים הגלותיים כשהגיעו ארצה כילדים ולעטות לבוש ישראלי (מכנסיים קצרים למשל), כאילו השילו את העבר עם הבגד. ובלשונן של המחברות: "הזרות של המהגר מסומנת יותר מכל במראה שלו, בגופו, הנתפס כאחר" (עמ' 26).

העורכות מדגישות את הקישור המתבקש בין נראות סמלית, של מהגרים במקרה דנן, ובין פוליטיקה של זהויות. מבנים וסוכני חִברות מכוננים את הגוף הראוי ומדירים את הגוף האחר כפגום. השיח התרבותי ממצב את כלל בני האדם על מדרג של אסתטיקה ומציג את בעלי הגוף השונה (צבע עור, משקל, בריאות, גיל) כבעלי זהות פגומה (על תרומתם של אמצעי התקשורת בכלל והטלוויזיה בפרט לכינון הגוף האידיאלי ראו לירן־אלפר וקמה [2007]).

הספר מבוסס על פירות עבודתה של קבוצת מחקר בנושא זהות והגירה שהתכנסה במסגרת מכון ון ליר בירושלים וכללה חוקרים ממבחר דיסציפלינות. המאמרים שקובצו בספר מציגים מחקרים שנקטו מתודות שונות מאוד זו מזו לאיסוף נתונים ולעיבודם, בהן אתנוגרפיות, ניתוח טקסטים, חקר נרטיבים, ראיונות, היסטוריה בעל פה ועבודה בארכיונים. המגוון מעשיר להערכתי את הדיון ומציג באופן ססגוני את המורכבות של מושג הנראות.

* בית הספר לתקשורת, המסלול האקדמי, המכללה למנהל

קצרה יריעת הסקירה מלאפשר התייחסות לכל המאמרים שבקובץ. עם זאת, אציין שהחלוקה לשערים מציגה סדר קוהרנטי המתאר את הדינמיות ממצב של כניסה (שיבה) של מהגרים לתוך החברה הישראלית ועד לניסיונותיהם לשרוד (לייצר נראות משמעותית) בתוכה.

השער הראשון, "גוף זר שב הביתה", כולל שני מאמרים: הראשון של ליסה ענתבי־ימיני על העולים מאתיופיה, והשני של רפופורט ולומסקי־פדר על גלגולי הגוף המהגר מרוסיה לישראל. מאמרה של ענתבי־ימיני הוא אתנוגרפיה שכתובה בבהירות רבה ובגוף ראשון יחיד ומיטיבה לשבץ את קולם של העולים בדיון הסוציולוגי, בליווי הרפלקסיביות של החוקרת. במרכזו ניצבת השאלה: מהם יחסי הגומלין בין ההצגה העצמית של העולים מאתיופיה ובין הצגתם על ידי החברה הישראלית כשחורים, כאזרחים סוג ב או כישראלים? האם הם נראים או בלתי נראים?

בשער השני, "נראות כתביעה לאומית־מוסרית", מופיע מאמר של דליה עופר על חוויית הגוף העולה של בני עליית הנוער בשנים של טרום מדינה, וכן מאמר של דבורה גולדן על המפגשים בין ילדים ישראלים לילדים עולים בספרות ילדים עכשווית. גולדן מצליחה לרקום את סיפוריהם האישיים של הילדים העולים שהופיעו בספרות הילדים בשנים 1984-2004 לסיפור אחד מרתק. באמצעות גיבורי הסיפורים מוצג הטיעון כי "את נראותם של העולים החדשים יש למחוק ויהי מה" (עמ' 151). בספרים אלה מלמדים כיצד "להיראות כהלכה", מאחר ש"בחברה שהנראות נתפסת בה כנחוצה ורצויה, ילדים עולים אינם יכולים להחליט שהם מעדיפים להישאר בלתי נראים או חבויים למחצה" (עמ' 155).

בשער השלישי, "פוליטיקה של נראות", רוכזו מאמריהם של נלי אליאס, המשווה בין הנראות של השבים הביתה בישראל ובגרמניה, של ארז צפדיה, על מהגרים "רוסים" בעיר מעורבת ובעיר פיתוח, ושל לידיה גינזבורג, הבוחנת את המאבק על הנראות בהפקת הסרט חצוצרה בוואדי (2001). בתת פרק על סוכני נראות כתבו חן ברם על סוכני נראות בהקשר של עולי קווקז, וג'וליה רסניק על בתי ספר רב תרבותיים בישראל. אליאס מציגה מחקר המבוסס על ראיונות ועוסק במאפיינים הסוציו־דמוגרפיים והתרבותיים של שתי קבוצות מהגרים. בתוך כך היא בוחנת לעומק גם את הסביבות של החברות הקולטות, גרמניה וישראל. מתברר שנראות תקינה ושייכות אינן בהכרח קשורות זו בזו, ושיש חשיבות רבה גם למידת ההערכה של החברה הקולטת את המהגרים, וכן להערכה העצמית של המהגרים.

השער הרביעי, "הישרדות ונראות", מציג את מאמריהם של גדי בן עזר על נראות ואי נראות בקליטת יהודי אתיופיה, של שרה וילן על מהגרי עבודה ופוליטיקה של אי נראות, של ניצה קרן על ספרה של רונית מטלון זה עם הפנים אלינו (1995) ושל עורכות הספר, החותמות את השער בדיון מסכם. מרתק במיוחד מאמרה של קרן על ספרה הנפלא של מטלון. קרן מדגישה את אופני הביטוי של מטלון על כוחה של ההסתרה ואי הנראות ככוח ההישרדות של החלשים, המהגרים המזרחים ממצרים לישראל. מטלון מתארת את מחוקי הפנים והזהות בלי הסתרה והכחשה, באמצעים לשוניים יצירתיים שקרן מיטיבה להביא ולנתח. הדיון מתמקד בכתיבה, וכן ב"תפקידה המרכזי של המצלמה ברומן כמדיום החושף את הפצע הנראה לעין וגם מעניק לו נראות" (עמ' 358). התצלומים מייצרים זיכרון אישי אך גם קבוצתי, ו"בעידן תקשורתי שבו ייצוג הוא שם המשחק" (עמ' 364), מטלון נרתמת למשימת הייצור של שפה אחרת לשירות המוכפפים. בכך היא מייצגת סופרים ויוצרים מזרחים בישראל שהביאו קול חתרני וקראו לבטל את המבט המכונן את האני ואת הגוף הנורמטיבי (ראו אופנהיימר, 2010).

אוסף המאמרים הוא מסמך חדשני מבחינת ההמשגה המוצעת בו, והוא מחכים, מגוון ואינטגרטיבי. עם זאת, אציין שתי הערות מרכזיות באשר להיבטים שחסרים בו: ראשית, נעדר ממנו מושג ההכחדה הסמלית (symbolic annihilation). לפי גרבנר וגרוס (Gerbner & Gross, 1976), הייצוגים בעולם הבדיוני מסמלים את הקיום במציאות החברתית ולהפך: היעדרות מהעולם הבדיוני משמעה הכחדה סמלית. הכחדה סמלית ממומשת באמצעות דחיקתם של החלשים מהעולם התקשורתי והימנעות מהצגת ייצוגים שלהם על במת התקשורת. מלבד ההכחדה הסמלית הכמותית, מבוצעת גם הכחדה סמלית איכותנית במנגנונים מתוחכמים ומרומזים (ליבס, טלמון וקמה, 2004).

שנית, מקובל עליי כי "מושג הנראות מאפשר לחבר בין נראות גופנית במרחבי היומיום ובין נראות סמלית בשיח" (עמ' 28), אך להערכתי נבחן רק מספר מצומצם של זירות של נראות סמלית שבהן מתרחש שיח ייצוג ענף: ספרות (גולדן וקרן), הפקת קולנוע (גינזבורג) ובמידת מה עיתונות (אליאס). יש מקום לבחון מרחבים נוספים הנעדרים מהדיון בספר זה. לתרבות הפופולרית, ובייחוד לזו הוויזואלית, תפקיד מרכזי בייצור ובהבניה של נראות. מן הראוי שזירות תרבות כקולנוע וטלוויזיה, על שלל הסוגות שבהן, יזכו להתייחסות רחבה יותר בדיון על נראות בהגירה.

מלבד הערות התוכן, נדמה לי שהנושא שבמוקד הספר בהחלט עשוי לעניין ישראלים רבים, אך השפה עמוסה במושגי ז'רגון מקצועי ונהירה רק ליודעי ח"ן סוציולוגים. ייתכן שהיא תציב מחסום בפני קוראים פוטנציאלים מהקהל הרחב, ויש להצר על כך.

לסיכום, הספר בכללו הוא מסמך מאתגר. יש בהמשגת הנראות כדי לסייע בהבנת תופעת ההגירה כ"סוגיה ותופעה רב מימדית, דינמית ורוויה בסתירות פנימיות" (עמ' 28). תרומתו בהמחשת הרלוונטיות של מושג הנראות לחקר הגירה בכלל ולהגירה מסוג של "שיבה הביתה" בפרט. כמו כן, הוא מדגים יפה כיצד בתוך אתוס הגמוני ומפקח שממשטר לנראות תקינה אחידה, מתהוות "פרקטיקות שונות שבאמצעותן קבוצות מהגרים בישראל נאבקות על הכרה ועל מקום בשדה הנראות החברתי" (עמ' 391).

מקורות

אופנהיימר, י' (2010). על התהוות הגוף המזרחי. תיאוריה וביקורת, 36, 161-184.

ליבס, ת', טלמון, מ' וקמה, ע' (2004). תקשורת כתרבות: יצירת משמעות כמפגש בין טקסט לבין קוראים (כרך ב). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

לירן־אלפר, ד' וקמה, ע' (2007). עיצוב הגוף וחיטוב הזהות: ייצוגי הגוף בטלוויזיה המסחרית. תל אביב: מכון הרצוג.

פוקו, מ' (1996). תולדות המיניות I: הרצון לדעת. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Gerbner, G. & Gross, L. (1976). Living with television: The violence profile. *Journal of Communication, 26*(2), 173–199.

Schechner, R. (1981). Restoration of behavior. *Studies of Visual Communication, 7*(3), 2–45.

Thompson, J. B. (2005). The new visibility. *Theory, Culture, Society, 22*(6), 31–51.